

دانشکده الهیات و علوم اسلامی

گروه فقه و حقوق اسلامی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته فقه و حقوق اسلامی

عنوان:

حدود ضمان عاقله از دیدگاه فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران

استاد راهنما:

دکتر حیدر باقری اصل

استاد مشاور:

دکتر رضا الهامی

پژوهشگر:

زهرا نصرالهی

بهمن ماه ۱۴۰۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بسمه تعالی

تعهدنامه دانشجو

اینجانب زهرا نصرالهی دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد رشته فقه و حقوق اسلامی دانشکده الهیات و علوم اسلامی دانشگاه تبریز با راهنمایی دکتر حیدر باقری اصل با تعهد به رعایت موارد ذیل اقرار و اذعان می‌نمایم:

۱- تحقیقات و نتایج ارائه شده در این پایان‌نامه حاصل مطالعات علمی اینجانب بوده، مسئولیت صحت و اصالت مطالب را به طور کامل بر عهده می‌گیرم.

۲- در خصوص استفاده از مطالب پژوهش‌های محققان دیگر به مراجع مورد نظر استناد شده است

۳- مطالب مندرج در این پایان‌نامه را اینجانب با فرد دیگری به منظور اخذ هیچ مدرک یا امتیازی تاکنون به هیچ مرجعی تسلیم نکرده است.

۴- کلیه حقوق معنوی این اثر به دانشگاه تبریز تعلق دارد. مقالات مستخرج از پایان‌نامه، ذیل نام دانشگاه تبریز به چاپ خواهد رسید. (university of Tabrez)

۵- هریک از استاد راهنما و دانشجو حق دارد مستقلاً نسبت به انتشار کل پایان‌نامه به صورت کتاب یا قسمتهایی از آن به عنوان مقاله اقدام نمایند مشروط بر اینکه با نام هر دو منتشر گردد. در ضمنا درج نام استاد مشاور پس از نام استاد راهنما بلامانع است.

۶- چنانچه بعد از جلسه دفاعیه محرز گردد که مطالب پایان‌نامه به صورت کلی یا جزئی مورد سرقت علمی قرار گرفته است. نسبت به ابطال مدرک تحصیلی حق هیچ‌گونه اعتراض و ایرادی نخواهم داشت.

نام و امضاء دانشجو

تاریخ

تقدیم به

این تلاش ناچیز را محضر امام زمان عجل الله تعالی و شریف

و

نخستین معلمان زندگیم پدر و مادر عزیزم

و استاد بزرگوارم

و آنان که بر ماستحق دارنده پیشگامی می نمایم.

سپاس و قدردانی:

بر خود لازم می‌دانم مراتب تشکر و قدردانی خویش را به استاد ارجمند جناب آقای دکتر باقری اصل اعلام دارم که در تدوین پایان نامه با راهنمایی‌های بی‌دریغ خویش مرا بهره‌مند نمودند اعلام نمایم. همچنین از استاد مشاور ارجمند جناب آقای دکتر رضا الهامی که زحمات زیادی برای پایان نامه ام متقبل شده اند نهایت تقدیر و تشکر را دارم. و از استاد داور گرامی جناب آقای دکتر علوی که زحمت داوری پایان نامه را تقبل فرموده اند نهایت سپاسگزارم.

نام خانوادگی: نصرالهی	نام: زهرا
عنوان پایان نامه: حدود ضمان عاقله از دیدگاه فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران	
استاد راهنما: دکتر حیدر باقری اصل	استاد مشاور: دکتر رضا الهامی
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: الهیات گرایش: فقه و حقوق اسلامی دانشگاه: تبریز دانشکده: دانشکده الهیات و علوم اسلامی تاریخ فارغ التحصیلی: بهمن ماه ۱۴۰۰ تعداد صفحات: ۸۳	
واژه‌های کلیدی: دیه، جنایت خطایی، ضمان، ضمان عاقله، عاقله، فقه امامیه مسئولیت.	
<p>چکیده:</p> <p>دین اسلام به جان انسانها به ویژه مسلمانان احترام خاصی قائل است به طوری که برای کشتن آدم بی‌گناه، حکم قصاص را تعیین نموده است. در این میان اگر فردی به خطا سبب کشته شدن فرد دیگری شود باید دیه آن را بپردازد و دیه چنین قتلی بر عهده عاقله است. به همین دلیل یکی از مباحث مربوط به دیات، عاقله و مسئولیت عاقله در پرداخت دیه جنایات خطایی است. پژوهش با روش کتابخانه‌ای در صدد پاسخ به این سوال است که مسئولیت عاقله در فقه امامیه و مواد قانونی چگونه تبیین شده است. عاقله در اصطلاح، به خویشاوندان نسبی پدری و مادری یا پدری جانی اطلاق می‌شود که طبق طبقات ارث به نسبتی که زمان فوت ارث می‌برند به طور مساوی مسئول پرداخت دیه خواهند بود. ضمان عاقله قراردادی اجتماعی ما بین قبیله‌های قبل از اسلام به شمار می‌رفت و پس از اسلام نیز در جزیره‌العرب به امضای اسلام رسید و در قانون مجازات اسلامی نیز ضمان عاقله به طور کامل مورد توجه قرار داده شده است. ضمان عاقله با فراهم شدن شرایط خاص تحقق می‌باید. پژوهش حاضر با تبیین ادله شرعی، حدود و قلمرو ضمان عاقله را در مواد قانونی مورد بررسی قرار داده است. از جمله نتایج تحقیق این است که قانون مجازات اسلامی، ضمان عاقله را قبول نموده ولی امروزه ضمان جریره، در قانون مجازات اسلامی به رسمیت شناخته نشده است و امروزه موضوعیت ندارد با توجه به اصل شخصی بودن جرایم و مجازاتها. امکان تجدید نظر قانون مجازات اسلامی در حکم ضمان عاقله با توجه به تاسیس انواع بیمه نامه‌ها، وجود دارد.</p>	

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۳	بیان مسأله
۴	سوالات پژوهش
۴	فرضیه‌های پژوهش
۵	اهداف پژوهش
۵	پیشینه پژوهش
۸	روش پژوهش

فصل اول: کلیات

۱۰	۱-۱- مفهوم شناسی عاقله
۱۰	۱-۱-۱- عاقله در لغت
۱۱	۱-۲-۱- عاقله در اصطلاح
۱۲	۲-۱- مفهوم شناسی ضمان
۱۲	۱-۲-۱- ضمان عقدی
۱۲	۲-۲-۱- ضمان قهری
۱۳	۳-۱- پیشینه تاریخی ضمان عاقله
۱۳	۴-۱- مبانی نظری ضمان عاقله
۱۸	۵-۱- فلسفه‌ی تشریح (قانونگذاری) عاقله
۱۹	۶-۱- مبانی فقهی مواد قانونی مربوط به عاقله
۲۱	۱-۶-۱- تقسیم دیه بین افراد عاقله

- ۱-۶-۲- استثناء بودن ارش در پرداخت توسط عاقله: ۲۴
- ۱-۷-۷- مسئولیت عاقله ۲۵
- ۱-۷-۱- ویژگی مسئولیت عاقله ۲۷
- ۱-۱-۷-۱- مسئولیت عاقله حکمی امضایی: ۲۸
- ۱-۷-۱-۲- ارتباط مسئولیت عاقله با ماهیت دیه ۲۸
- ۱-۷-۲- علل و ادله مسئول بودن عاقله ۳۰

فصل دوم: حدود مسئولیت عاقله و شرایط تحقق آن

- ۱-۲- حدود و مسئولیت عاقله ۳۲
- ۱-۱-۲- فرار یا مرگ متهم در قتل عمدی ۳۴
- ۲-۱-۲- جنایات شخص نابالغ یا دیوانه ۳۵
- ۲-۲- شرایط عاقله در فقه اسلامی ۳۵
- ۱-۲-۲- از نظر موضوع جنایت ۳۶
- ۲-۲-۲- از نظر صفات عاقله ۳۸
- ۲-۲-۳- از نظر ادله اثبات جرم ۳۹
- ۳-۲- ویژگی‌های عاقله ۴۰
- ۴-۲- تعیین مبنای مسئولیت عاقله از منظر مسئولیت مدنی ۴۰
- ۵-۲- مسئولیت جانی در کنار عاقله ۴۱
- ۶-۲- مسئولیت عاقله در حقوق امروزه ۴۴
- ۱-۶-۲- نگاه سلبی به ضمان عاقله ۴۵
- ۲-۶-۲- نگاه ایجابی به ضمان عاقله ۴۶

فصل سوم: مستندات فقهی و حقوقی ضمان عاقله در قلمرو ضمان عاقله

- ۱-۳- حدود ضمان عاقله در فقه و قانون مدنی ۴۹
- ۱-۱-۳- جنایات خطایی محض ۴۹

- ۳-۱-۲- فرار یا مرگ متهم در قتل عمدی ۵۱
- ۳-۱-۳- جنایات شخص نابالغ یا دیوانه ۵۴
- ۳-۲- مستندات شرعی ضمان عاقله ۵۴
- ۳-۲-۱- ضمان عاقله در کتاب قرآن : ۵۵
- ۳-۲-۲- ضمان عاقله در روایت ۵۷
- ۳-۲-۳- دلیل عقلی ضمان عاقله ۶۲
- ۳-۲-۴- دلیل اجماعی بر ضمان عاقله: ۶۳
- ۳-۳- قلمرو ضمان عاقله ۶۴
- ۳-۳-۱- عصبه ۶۴
- ۳-۳-۲- جریره ۶۵
- ۳-۳-۳- معتیق (آزاد کننده) ۶۸
- ۳-۳-۴- امام مسلمین ۶۸
- ۳-۴- مسئولیت مدنی بیت‌المال ناشی از عمل غیر ۶۹
- نتایج ۷۴**
- فهرست منابع و مآخذ ۷۶**

مقدمه

موضوع قصاص و دیات یکی از مهمترین ابواب فقه اسلامی است، و یکی از مباحث دیه، دیه قتل خطایی است که پرداخت آن با تحقق شرایط خاصی بر عهده عاقله‌ی جانی است. این مسئولیت عاقله با عنوان ضمان عاقله مطرح می‌شود. پیشینه تاریخی موضوع ضمان عاقله، قبل از اسلام در میان قبایل عرب وجود داشته است. سنتی دیرینه بوده که در حدود و ثغور آن مباحث زیادی مطرح شده است.

ضمان عاقله، نوعی بیمه به مصطلح امروزی است مشروعیت ضمان عاقله در قران نیامده است ولی طبق روایات و اجماع فقها مورد تایید و اتفاق نظر فقهای اسلامی است. از جمله احکامی که به دلیل قرار گرفتن در بخش اجتماعی اسلام، فهم مناط و معیار جعل آن دور از دسترس عقل بشری نیست، احکام «دیات» است که به شهادت تاریخ، پیش از اسلام وجود داشته و توسط رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) امضاء گردیده است. در قانون مجازات اسلامی مواردی وجود دارد که قابل بررسی و تحقیق است که در مورد پرداخت دیه از طرف عاقله می‌باشد. برخی از گروه‌ها با در نظر گرفتن اصل شخصی بودن مجازات‌ها و این که این مسئله مربوط به مقتضیات زمانی زندگی قبیله‌ای در قبل از اسلام و مسئولیت جمعی در آن زمان است که در آن تجاوز به جان و مال یکی از افراد قبیله، تعدی و تجاوز به کل جامعه تلقی می‌شد. در شرایط فعلی با توجه به زندگی شهری و اجتماعی موردی برای تحمیل مسئولیت افراد قبیله به مردان آن نیست و عمل به آن در برخی مناطق ناشی از تکلیف اخلاقی و روش سنتی برخی خانواده‌ها است و نمی‌شود آن را به عموم افراد جامعه تسری داد. بیشتر فقهای اسلام اعم از شیعه و سنی موافق پرداخت دیه در قتل خطای محض توسط عاقله فتوا داده اصل مسئول دانستن عاقله در پرداخت دیه، را در قبل از اسلام و صدر اسلام پذیرفته‌اند. موضوع مسئولیت عاقله در هر قتلی نیست بلکه در جنایات خطایی مطرح است. عاقله خویشاوندانِ ذکور مجرمند که - در قتل یا جرح خطایی محض - مسئول پرداخت دیه هستند. مثل جنایات کودکان و دیوانه بر عهده عاقله جانی است البته در وجود شرایط اصل حقوقی شخصی بودن جرایم و در مسئله‌ای که در فقه اسلامی مطرح است که هر فردی خود مسئول فعل و رفتار حقوقی خویش است و هیچ کس مسئول تحمل کیفر ترتب بر آن نیست در چنین شرایطی نوعی تعارض بین ضمان عاقله و اصل شخصی بودن به وجود می‌آید. همچنین به نظر برخی از فقها، ضمان عاقله از مخالفت دینی و مبانی عقلایی برخوردار است و برخی دیگر تطابق ضمان عاقله را با اصل عدالت و نفی ظلم در نظر گرفته‌اند زیرا ظلم در اثر خطا و

اشتباه رخ داده است. در حقوق ایران نیز از نظر برخی از حقوقدانان از مخالفت‌هایی نسبت به اصل شخصی بودن جرایم برخوردار است. ضرورت بحث از ضمان عاقله زمانی نمود بیشتری دارد که اکنون از زندگی قبیله‌ای و طایفه‌ای خبری نیست در حالی که مباحث مربوط به ارث و دیه همچنان باقی هستند. حال مساله این است که آیا در تطبیق مواد فقهی ضمان عاقله با مواد قانونی مجازات موضوعه ایران در حدود و شرایط آن، تطابق و تفارق وجود دارد؟ با توجه به اینکه (ضمان جریره) موضوعیت ندارد و جای خالی آن را به نوعی تاسیس انواع بیمه جبران می کند بنابراین امکان تجدید نظر در قانون مجازات اسلامی برای به عهده گرفتن پرداخت دیه‌ی جنایت خطایی وجود دارد.

در پژوهش حاضر به بررسی تمام ابعاد و قلمرو ضمان عاقله از نظر فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی ایران پرداخته می‌گردد.

بیان مسأله

فقه اسلامی به نحو عام و فقه امامیه به شکل خاص، مسئولیت پرداخت دیه در قتل یا جنایت خطایی را در صورتی که جنایت در حد معینی (جنایت بالاتر از موضحه) باشد، بر عهده خویشاوندان نسبی قاتل یا جانی می‌گذارد. این خویشاوندان اشخاص ذکور از اقرباء پدری یا پدر و مادری قاتل را شامل می‌شوند، که پدر، پدربزرگ، برادران و عموها را به ترتیب طبقات ارث در بر می‌گیرد. این اشخاص که آنان را در فقه «عاقله» می‌نامند، باید دیه قتل یا جنایت خطایی را به طور مساوی در اقساط سه ساله بپردازند.

ضمان عاقله فقط در جرایم خطایی محض است که در این صورت پرداخت دیه بر عهده‌اش است چه جانی تمکن مالی داشته باشد چه نداشته باشد. ضمان عاقله به طور اجمال مورد تایید فقهای امامیه قرار گرفته است. و این مسأله علاوه بر فقه امامیه در حقوق موضوعه ایران نیز مورد تصریح واقع شده است یکی از مسائل عاقله، قلمرو و حدود ضمان عاقله است. در این که مقصود از عاقله چیست و چه معنایی دارد؟ باید گفت: عاقله در لغت به معانی زیر به کار رفته است:

عاقله از واژه «عقل» مشتق شده و به معنی بستن و محکم کردن است، به همین دلیل، به بستگان و خویشاوندان مجرم عاقله اطلاق می‌گردد که با زنجیر و عقال، شتران را به عنوان دیه به خانه ولیّ مجنی علیه می‌بردند و می‌بستند^۱.

راغب معتقد است: اصل -عَقْل - بند کردن و باز ایستادن است. دیه و خونبهای هر چیزی را (عَقْل)، و کسانی که ملزم به پرداخت آن هستند عَاقِلَةٌ نامیده شده اند^۲.

از دیدگاه فقهای مشهور چهار گروه جزو عاقله محسوب می‌شوند که پرداخت دیه مشروط به عهده آنها می‌باشد که عبارتند از: عصبه، آزادکننده (معتق)، ضامن جریره و امام.

برای تحقق ضمان عاقله و پرداخت دیه خطای محض توسط وی شرایطی بیان شده است از جمله اینکه عاقله باید بالغ، عاقل، مرد و از بستگان پدر و مادری باشد و باید هنگام سر رسید اقساط دیه، دارا باشد.

^۱ . طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۵، ص ۴۱۷.

^۲ . راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، ترجمه: مرتضوی، ج ۲، ص ۶۳۰.

یکی دیگر از شرایط مربوط به ضمان عاقله این است که قتل باید خطاء محض بوده که با بینه، قسامه و علم قاضی ثابت گردد و دیه جراحات، دیه بالاتر از موضعه باشد.

تکلیفی یا وضعی بودن حکم عاقله، مورد اختلاف است؛ از آنجا که ضمان عاقله در فقه سابقه طولانی دارد و حتی سایر مذاهب اسلامی نیز به آن پای بند می‌باشند و از طرفی هم اکنون این حکم فقهی در جمهوری اسلامی ایران در حال اجراست و پرسش‌های متعددی را پیرامون فروع و جزئیات آن بر می‌انگیزد، انجام یک تحقیق جامع در این باره ضرورت دارد تا هم، درباره لزوم استمرار یا توقف اجرای حکم فوق، پژوهش نماید و هم فروع و جزئیات آن را شفاف و آشکار سازد.^۱

این تحقیق بعد از بررسی سؤالات مذکور باید مقدار و اندازه تطابق حدود و قلمرو ضمان عاقله را در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران تعیین نماید چنانچه باید به سؤالات تحقیق بپردازد و پاسخ آنها را در پایان‌نامه ارائه کند.

سؤالات پژوهش

الف) سوال اصلی:

- حدود ضمان عاقله از دیدگاه فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران چگونه است؟

ب) سؤالات فرعی:

- منظور از ضمان عاقله در فقه امامیه و حقوق ایران چیست؟

- شرایط تحقق ضمان عاقله در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران چگونه است؟

- مستندات فقهی و حقوقی ضمان عاقله در حدود و قلمرو مذکور چیست؟

فرضیه‌های پژوهش

۱- مبانی مسئولیت برای مصالحی برای جانی و مجنی علیه باشد.

^۱ . نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، ج ۴۳، ص ۴۴۴؛ سیدابوالقاسم خویی، مبانی تکملة المنهاج، ص ۴۴۹؛ علامه حلی، مختلف الشیعة، ج ۹، ص ۲۹۴.

۲- به نظر می‌رسد مواد قانونی و فقهی با هم تطابق نسبی داشته و تفرق زیادی نداشته باشند.

- با توجه به اینکه دلیل قرآنی برای ضمان عاقله وجود ندارد؛ شاید، روایات و اجماع فقها، دلیل پذیرش ضمان عاقله می‌باشد.

اهداف پژوهش

هدف اصلی از پژوهش مطالعه و تبیین حدود ضمان عاقله از دیدگاه فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران است که در ضمن آن، اهداف ذیل نیز مورد نظر است:

مفهوم ضمان عاقله در فقه امامیه و حقوق ایران.

شناخت شرایط تحقق ضمان عاقله در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران.

تبیین مستندات فقهی و حقوقی ضمان عاقله

پیشینه پژوهش

با توجه به این که موضوع ضمان عاقله موضوع فقهی است و در بحث دیات و قصاص کتب اربع مورد بررسی قرار گرفته است و فقها با توجه به آیات و روایات فتوا داده اند می‌توان مبحث ضمان عاقله را لایه لای کتب فقهی متعدد یافت در ذیل به برخی از این کتب مورد استفاده اشاره می‌گردد:

کتاب «من لا یحضره الفقیه» که یکی از کتب اربعه است در باب عاقله می‌نویسد: «مراد به عقل دیه است، و اصل آن این بوده که در زمان قبل از اسلام چون کسی دیگری را می‌کشد دیه آن را که یک صد شتر یا بیشتر یا کمتر بود کسان قاتل فراهم می‌کردند و در پشت سرا یا مکانی که متعلق به اولیاء مقتول بود می‌آوردند و همه را عقال کرده رها می‌نمودند، و عقال بستن زانوی شتر باشد در هنگامی که روی پا نشسته است، و از این رو دیه را عقل گویند، و عاقله خویشان و اقارب قاتل باشند که بخطا کسی را کشته است یعنی غرامت کسان قاتل»

محمد باقر بن محمد تقی اصفهانی (مجلسی دوم) در کتاب حدود و قصاص و دیات می نویسد: شارع در باب قتل خطاء که قاتل در آن مقصر نیست، ضمان عاقله تعیین شده تا دیه بین عاقله تقسیم شود که هم باعث حمایت ایشان شود و هم کار بر مجرم آسان شود.

مرتضی مطهری در کتاب فقه و حقوق می نویسد: ضمان عاقله، نوعی بیمه است ولی با بیمه تفاوت دارد زیرا؛ ضمان عاقله با قرارداد نیست، بیمه شرعی است.

مرعشی در کتاب دیدگاه‌های نو در حقوق، معتقدند که با توجه به عصر حاضر باید موضوع ضمان عاقله را منسوخ دانست و عقیده مشهور، آن است که عاقله بعد از پرداخت دیه حق رجوع به جانی را ندارد.

حسین علی منتظری نجف آبادی در کتاب مجازات‌های اسلامی و حقوق بشر ۵۱ می گوید: ضمان عاقله نوعی بیمه به مصطلح امروزی است و به طور اجمال مورد تأیید و امضای شرع قرار گرفته است.

ابوالقاسم گرجی در کتاب تاریخ فقه و فقها می گوید: ضمان عاقله حکم تکلیفی محض است. (نظیر نفقه اقارب) و ضمان وضعی با خود جانی است.

علامه حلی در کتاب مختلف الشیعه آورده است: گروهی معتقدند که اگر کسی پیدا نشود که مسئولیت پرداخت دیه به عهده گیرد، پرداخت دیه و خسارت به خود (جانی) او باز می گردد.

صاحب جواهرالکلام می نویسد: عاقله در قتل خطایی محض با شرایط خاص، مسئول است.

و کتب و مقالات زیر:

فضلی، روح الله، بررسی حقوقی عاقله در فقه اسلامی و قرآن، فدک سبزواری، ۱۳۹۰.

حاجی ده آبادی، احمد، «ضمان عاقله و قرآن، فقه و اصول قرآن، فقه و حقوق اسلامی»

سال اول، شماره ۱۱، زمستان ۱۳۹۳.

حیدری، عباسعلی، «نگاهی به مسئولیت عاقله در پرداخت دیه»، در نشریه: فقه و اصول فقه (کاوشی نو

در فقه اسلامی» شماره ۴۵، پاییز ۱۳۸۴.

احمدوند، محسن؛ ناصری مقدم، حسین، ضمان عاقله از نگاهی دیگر، فقه و اصول: شماره ۱۰۱، تابستان

۱۳۹۴.

ابن تراب، مریم، مقاله "ضمان عاقله و جایگاه آن در جامعه‌ی کنونی"، فصلنامه‌ی فقه و حقوق خانواده (ندای صادق) سال ۱۲ شماره ۴۵ - ۴۶ بهار و تابستان ۱۳۸۶.

افضلی، روح الله، بررسی حقوقی عاقله در فقه اسلامی و قرآن، علوم قرآن و حدیث «مطالعات قرآنی» پاییز شماره ۷، ۱۳۹۰.

بهروزی‌زاد، حمیدرضا، «ماهیت دیه: کیفر یا جبران خسارت»، نشریه: حقوق دادرسی، شماره ۶۰، بهمن و اسفند ۱۳۸۵. و مقاله ماهیت دیه: کیفر یا جبران خسارت، نشریه حقوق دادرسی، ۱۳۸۵. پارسایی، حسین، فوق لیسانس حقوق خصوصی، مقاله تبیین ضمان عاقله، تهران، ۱۳۹۲.

پور وفا، درویش، پژوهشی در ضمان عاقله، پژوهش فقه و حقوق اسلامی، ۱۳۸۸.

توجهی، عبدالعلی، عاقله، ضامن جریره و بیمه‌ی جنایات خطایی محض به مثابه‌ی منابع جبران خسارت، پژوهش نامه حقوق اسلامی، ۱۳۹۴.

توجهی، عبدالعلی؛ اعتمادی، امیر، «عاقله، ضامن جریره و بیمه‌ی جنایات خطایی محض به مثابه‌ی منابع جبران خسارت»، حقوق پژوهش نامه حقوق اسلامی، بهار و تابستان ۱۳۹۴، شماره ۴۱.

جباری، مصطفی، زمان عاقله فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۸.

حسینی منش، محمدعلی، مقاله ضمان عاقله از دو منظر توجیهی و انتقادی، مجله مقالات، ۱۳۸۲.

صالحی، محمد خلیل، «ماهیت حقوقی دیه و ضمان عاقله، مدیریت: پژوهش‌های مدیریت راهبردی» شماره‌های ۹ و ۱۰، بهار و تابستان ۱۳۷۴.

صادقی، علی، شبهات نهاد عاقله، در نشریه: فقه و اصول فقه اهل بیت (فارسی)، شماره ۶۳ و ۶۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.

صفری، محمدرضا، واکاوی نهاد عاقله به عنوان استثنایی بر قاعده‌ی (ورز) در فقه و حقوق، فقه و اصول مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوقی، شماره ۳۱، بهار و تابستان ۱۳۹۴.

کتاب و مقالات درباب عاقله زیاد است آنچه پایان نامه حاضر با پژوهش های دیگر منماین می کند این است که مفاد فقهی مربوط به ضمان عاقله و حدود آن با مواد قانونی تطبیق داده و تطابق و تفارق مواد قانونی با فقه امامیه احصاء شده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی تحلیل و به روش کتابخانه‌ای تدوین یافته است و با مطالعه کتب فقهی مختلف مطالب جمع‌آوری شده است.

فصل اول:

کلیات

از جمله احکامی که به دلیل قرار گرفتن در بخش اجتماعی اسلام، فهم مناظ و معیار جعل آن دور از دسترس عقل بشری نیست، احکام دیات است که به شهادت تاریخ، پیش از اسلام وجود داشته و توسط رسول گرامی اسلام (ص) امضاء گردیده است در این میان حکم به ضمان عاقله به دلیل مخالفت آن با قواعد دینی و مبانی عقلایی از دیرباز مورد توجه فقیهان شیعه قرار گرفته است و برخی برای تطابق آن با اصل عدالت و نفی ظلم توجیهاتی ذکر نموده‌اند. اما هنوز مجال فراوانی در آن برای کنکاش فقهی به سبک فقه جواهری وجود دارد.

۱-۱- مفهوم شناسی عاقله

برای آشنایی با ضمان عاقله لازم است با مفهوم لغوی و اصطلاحی آن آشنا شد.

۱-۱-۱- عاقله در لغت

عاقله از ریشه عقل به (فتح عین) گرفته شده است اما خودِ واژه‌ی عقل دارای معنای متعددی است و همچنین در آیات و روایات سخنی در باب علت تسمیه عاقله گفته نشده است، در علت تسمیه و تعریف آن نیز تفاوت‌هایی بیان شده است. برخی آن را به معنای منع و نگه دارنده و مواظبت کننده است دانسته‌اند.^۱

در لسان العرب و تاج العروس در تعریف عاقله چنین آمده است: عاقله اسم فاعل از واژه عقل است، و منظور از آن، همان عصبه می‌باشد و آنان خویشاوندان پدری هستند که دیه قتل خطا را می‌پردازند برخی آن را از واژه «عقل» به معنای دیه دانسته‌اند.^۲

همه این تعاریف و نظرها را می‌توان در تعریف صاحب جواهر یافت ایشان می‌گویند: علت عاقله خواندنِ خویشانِ نزدیک موارد ذیل است:

اول این است که: چون شتر را در خانه ولی دم، می‌بستند، عاقله نامیده شده است.

دوم اینکه: عقل به معنای بازداشتن و منع کردن است و دیه نیز، وسیله منع و بازداشتن ولی دم

است از قصاص، آن را عاقله نامیده‌اند.

^۱ . جعفری لنگرودی، جعفر، مسوط در ترمینولوژی حقوق، ص ۴۴۱.

^۲ . الزیات و دیگران، احمد حسن، المعجم و السیط، ص ۶۱۶.

سوم اینکه: واژه عقل به معنای خود دیه است،^۱ زیرا عاقله دیه جنایت خطایی را پرداخت می‌کند.^۲ به خاطر زیادی استعمال واژه عقل، بر خود دیه اطلاق شده است؛ «عقلت عنه»، به معنای خسارت دادن و هر چیزی که به عنوان دیه و یا خسارت‌های دیگر باید پرداخت کند.^۳

به نظر می‌رسد که فلسفه وضع عاقله به معنای دوم که منع و بازداشتن است، مناسب‌تر است.^۴

حال اگر عاقله از عقل به معنای منع باشد، وجه تسمیه آن روشن است؛ زیرا با پرداخت دیه، مانع از قصاص قاتل شده است و اگر به معنای عقال کردن (بستن) شتر باشد، می‌توان این‌گونه گفت که با بستن شتر در خانه مقتول، در حقیقت مانع کشته شدن قاتل می‌شدند و با پرداخت دیه به ولی دم، خون قاتل محفوظ می‌ماند و با نوعی صلح، ماجرا خاتمه پیدا می‌کند.

۱-۱-۲- عاقله در اصطلاح

سه نظر درباره معنای اصطلاحی عاقله وجود دارد نظریه اول: با توجه به معنی عاقله در لغت می‌توان گفت: عاقله (عصبه) جانی، بر وزن رقبه، است و در واقع اقرباء ذکور از طرف پدری مجرم را گویند و از نظر حکمی به عصبه ملحق شده‌اند. عصبه یکی از چهار طبقه‌ای هستند که عاقله مجرم محسوب می‌شوند. نظریه دوم: که صاحب کشف اللثام و دیگران نقل کرده‌اند، که عاقله ورثه جانی به ترتیب ارث هستند. نظریه سوم: این نظریه را از ابن جنید اسکافی نقل می‌کنند: عاقله ورثه ای هستند که در قرآن برای آنها سهمی از ارث معین شده است و اگر چنین افرادی نبود، نزدیکان پدری دو ثلث و نزدیکان مادداری یک ثلث دیه را می‌پردازند.

قانون مجازات اسلامی در ماده ۳۰۷ می‌گوید: عاقله عبارت است از بستگان ذکور نسبی پدر و مادری یا پدری به ترتیب طبقات ارث به طوری که همه کسانی که هنگام فوت جانی ارث ببرند به صورت مساوی

^۱ عقل نامیدن دیه، به جهت مصدری آن است به این مناسبت که شتری که برای دیه آماده کرده بود، در خانه ولی مقتول عقال می‌کردند.

^۲ نجفی، محمدحسن: جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۹۳ق، ج ۴۲، ص ۴۱۶.

^۳ فقیومی، احمد: المصباح المنیر، مطبوعات محمدعلی، قاهره، ۱۳۴۷ق، ج ۲، ص ۸۲.

^۴ .افضلی، روح الله، «بررسی حقوقی عاقله در فقه اسلامی و قرآن»، علوم قرآن و حدیث مطالعات قرآنی» پاییز ۱۳۹۰، شماره ۷، ص ۱۲.